

De chronologische indeling heeft voordelen – het structureert het boek. Het ordeningsprincipe zorgt er echter ook voor dat verscheidene verschijnselen herhaaldelijk in de afzonderlijke hoofdstukken de kop op steken – zoals de kwestie van de zandplaten die veerdiensten hinderden.

Bijls perspectief is vooral dat van zijn bronnen – hij interpreteert weinig. Zijn frequente gebruik van termen als ‘wegverbetering’ – een term van publicaties uit de periode zelf – is weinig kritisch. Wegen werden blijkens het boek voortdurend verbeterd, zonder dat het de lezer duidelijk wordt of de wegen nu echt ‘goed’ werden. Het boek is beschrijvend van aard, het bevat geen analyse. Jammer is dat in de beschrijvingen van Bijl vaak de actoren achterwege blijven.

Feit is ook dat de auteur een deel van de relevante literatuur heeft gemist. Zo heeft Bijl bijvoorbeeld geen gebruik gemaakt van wat Harry Lintsen en anderen in *Geschiedenis van de techniek in Nederland in de negentiende eeuw* (TIN-19) over stoom en rivierverbetering hebben geschreven. Ook relevante standaardwerken van Guus Veenendaal over spoorwegen en G.B. Jansen over de baksteenfabricage ontbreken in Bijls literatuurlijst. Bijna alle literatuur die Bijl aanhaalt, heeft een lokale of regionale focus. Dit heeft zijn weerslag op de tekst. De auteur besteedt weinig aandacht aan landelijke ontwikkelingen, waardoor het eigene van de ontwikkelingen in de regio onvoldoende voor het voetlicht komt. Het boek biedt aardige aanzetten voor een bestudering van verkeer en vervoer in de Betuwe, maar mist helaas de samenhang en de diepte om de vraag te beantwoorden die de auteur zichzelf stelde.

Hans Buiter

Technische Universiteit Eindhoven

Hans Krabbendam, *Vrijheid in het verschiët. Nederlandse emigratie naar Amerika 1840-1940* (Hilversum: Uitgeverij Verloren, 2006) 352 p. ISBN 9789065509475

George Harinck en Hans Krabbendam (eds.), *Morsels in the melting pot. The persistence of Dutch immigrant communities in North America* (Amsterdam: vu University Press, 2006) 246 p. ISBN 9789086590032

In de migratiegeschiedenis is een prominente plaats ingeruimd voor de immigranten die naar Nederland kwamen. Afgezien van enkele oudere studies over Amerika en Australië is er weinig geschreven over Nederlanders die naar het buitenland vertrokken. Meer recent is echter een hernieuwde belangstelling te bespeuren voor de emigratiegeschiedenis, een beweging die parallel loopt met het groeiende aantal Nederlanders dat naar het buitenland vertrekt. Er is een opvallend verschil tussen de immigratie- en emigratiestudies. Onderzoek naar immigranten is, mede door de hedendaagse debatten over nieuwkomers, sterk gericht op de manier waarop en omstandigheden waaronder immigranten integreren in de Nederlandse samenleving. Immigrantengroepen die zich langdurig afsluiten voor de Nederlandse samenleving worden als min of meer problematisch beschouwd. Studies over Nederlanders in het buitenland concentreren zich echter niet op integratie maar op de groepen die er in slagen om over verschillende generaties als een herkenbare ‘Nederlandse’ gemeenschap te blijven voortbestaan. Het behoud van de ‘eigen identiteit’ wordt in dit geval eerder als positief gezien. In de hier besproken studies is die trend duidelijk zichtbaar.

Hans Krabbendam, werkzaam bij het Roosevelt Study Center in Middelburg, was geïntrigeerd door Nederlandse protestanten (gereformeerden) die in Amerika een eigen subcultuur opbouwden die tot op de dag van vandaag herkenbaar is. Zijn studie richt zich op de vraag hoe ze dat voor elkaar kregen. Krabbendam concentreert zich sterk op afgescheiden protestanten omdat zij voldeden aan wat hij ziet als de voorwaarden om als groep te overleven: een sterke identiteit, gedeelde ervaringen, geografische concentratie, interne en externe communicatiekanalen en de drang om de eigen identiteit te behouden en door te geven. Deze 'eigen identiteit' is in het verhaal van Krabbendam veel minder een nationale (Nederlandse) dan een religieuze identiteit.

In het eerste deel beschrijft Krabbendam de (niet onbekende) geschiedenis van de protestantse emigratie met vestigingen in het middenwesten van Amerika. Bekende kernen zijn 'de Kolonie', de streek rond Holland in Michican, en Pella in Iowa. Hij gaat vervolgens in op factoren die de onderlinge samenhang van de groep bepaalden (kerk, gezin, werk). Het zal geen verrassing zijn dat de kerk een belangrijke rol speelde bij het instellen en onderhouden van de grenzen tussen de eigen groep en de buitenstaanders.

Protestantse kerken deden, zeker in vergelijking tot de katholieke, veel moeite om hun aanhang te concentreren. Kerken moesten een strategische keuze maken in hun opstelling in de nieuwe samenleving: wilden zij een snelle integratie, geleidelijke aanpassing, of zich zoveel mogelijk afzijdig houden? Krabbendam laat zien dat binnen de verschillende geloofsgemeenschappen en in verschillende perioden andere keuzes werden gemaakt, met verschillende gevolgen voor de vorming van een 'etnische subcultuur'. Het grootste deel van de protestanten, georganiseerd in de (Dutch) Reformed Church of America (RCA), koos voor een tussenweg en bood ruimte voor Amerikaanse invloeden. De Christian Reformed Church (CRC) was orthodoxer en bleef langer naar binnen gericht.

De Nederlandse kerken in Amerika hadden een cruciale rol in de vormgeving van de 'Nederlands-Amerikaanse subcultuur', mede door de sterke betrokkenheid van gezinnen bij de kerk. Door de welvaartsstijging trouwde men eerder en vaker dan in Nederland. Kinderen en vrouwen namen in Amerika actiever deel aan het productieproces. Toch zijn, ook voor Krabbendam, vrouwen kennelijk zo vanzelfsprekend verbonden met gezinstaken dat de betaalde werkzaamheden van vrouwen aan de orde komen in het hoofdstuk gezin. Het hoofdstuk over werk is uitsluitend gewijd aan mannen. Er is veel aandacht voor de grote groep agrariërs, daarnaast ook voor arbeiders (zoals in de meubelindustrie in Grand Rapids).

Taal en onderwijs waren de belangrijkste communicatiekanalen bij de opbouw en instandhouding van de eigen subcultuur. Vooral de CRC wilde het religieuze Nederlandse karakter behouden en haalde nieuwe predikanten uit Nederland. Het tempo waarin kerken overgingen op het gebruik van het Engels als voertaal werd bepaald door de omvang, concentratie en mate van isolement van de kolonie. In steden ging de ontwikkeling het snelst, terwijl in het geïsoleerde Pella nog tot 1950 Nederlands werd gesproken in de kerk. Ook op het gebied van onderwijs bestonden verschillen. Terwijl leden van de RCA openbare scholen bezochten, creëerde de CRC eigen christelijke scholen. Daarmee hield men jongeren langer vast, wat zich uitbetaalde in een hoger percentage onderlinge huwelijken en een sterkere groei van de aanhang. Toch kon men ook hier de Amerikanisering van kerk en achterban niet tegenhouden.

Krabbendam concludeert dat de protestantse Nederlanders er in slaagden een eigen subcultuur op te bouwen dankzij een homogene gemeenschap, waarin de kerken zorgden voor samenhang, continuïteiten en een bovenlokaal netwerk. Hoewel er nog steeds wat zichtbare restanten zijn is de groeps cultuur grotendeels verdwenen en voelen de nazaten zich volop thuis in Amerikaanse samenleving. Toch was de afscherming en opbouw van de eigen cultuur volgens Krabbendam zeer waardevol, vooral omdat het tegenkrachten kon mobiliseren 'tegen de uitwassen van individualisme, consumerisme, materialisme en patriottisme' (p. 310).

Veel van deze bevindingen vinden we terug in de bundel *Morsels in the melting pot*, die Krabbendam redigeerde met George Harinck, verbonden aan het Historisch Documentatie Centrum voor het Nederlands Protestantisme aan de Vrije Universiteit.

De bundel is het resultaat van een conferentie aan de VU in Amsterdam in 2004. De eerste twee bijdragen hebben een algemener karakter. De andere artikelen in de bundel gaan grotendeels over kleine orthodox protestantse groeperingen.

Robert Swieringa, de nestor van de geschiedschrijving over Nederlanders in Amerika, licht toe hoe de verschillende protestantse groepen keuzen maakten tussen 'walls or bridges': hoe meer men was gehecht aan orthodoxie, hoe meer men koos voor culturele afscherming. Uiteindelijk gingen ook de meest orthodoxe groepen op in de Amerikaanse cultuur, een keuze voor afscherming betekende hooguit dat het proces wat langer duurde. Ook bij Swieringa zijn taal en onderwijs belangrijke indicatoren voor de mate van culturele vermenging. Daarnaast noemt hij deelname aan de vrijmetselarij en de acceptatie van bepaalde religieuze praktijken en doctrines.

Peter Ester probeert met het concept 'sociaal kapitaal' een meer theoretische verklaring te vinden voor de verschillen in assimilatie of integratie. Vooral de mate van sociale cohesie en de omvang en kracht van sociale en culturele instituties bepalen of een groep in staat is een eigen culturele gemeenschap in stand te houden. Hij stelt dat strikt calvinistische groepen zoals de Nederlandse protestantse immigranten er in slaagden hun eigen identiteit te behouden omdat ze beschikten over meer en duurzaam sociaal kapitaal, waarbij de kerk een centrale rol vervulde. Sociaal kapitaal lijkt, net als bijvoorbeeld netwerken, wel bruikbaar om de verschillen te onderzoeken, maar daarmee biedt het nog geen verklaring voor die verschillen.

De andere artikelen gaan vooral over tempoverschillen in de Amerikanisering van de verschillende religieuze stromingen. Hoewel de titel van de bundel suggereert dat immigrantengemeenschappen centraal staan, geeft de bundel vooral een beeld van de geschiedenis van de kerken, religieuze kwesties en voormannen. Dat is ook te zien aan alle literatuurverwijzingen. De 'melting pot' is hier niet zozeer de Amerikaanse samenleving maar het Amerikaanse protestantisme. De 'morsels' zijn dan de herkenbare overblijfselen van de van oorsprong Nederlandse gereformeerden. De mannen en (vooral) vrouwen die deel uitmaakten van de verschillende gemeenschappen komen niet erg aan bod.

Bijna spijtig concluderen Harinck en Krabbendam in hun inleiding dat ook de meer geïsoleerde religieuze gemeenschappen uiteindelijk de integratie niet tegen konden houden. 'After they embraced the mainline liberal tradition of immediacy, popular practices, and idealism, community values replaced theological reflection as the moral basis for American society. This development will pressure the morsels into the melting till a new unforeseen sowing of immigrant seed might germinate in an ethnic flower bed' (p. 17).

In de twee studies over protestante emigranten in Amerika wordt niet gerefereerd aan huidige debatten over immigranten in Nederland. Toch zien we bij deze Nederlandse emigranten een aantal zaken die ook in de huidige debatten een rol spelen: de oprichting van eigen religieuze scholen, de predikanten uit het land van herkomst, de wens om zoveel mogelijk onderling te trouwen, immigranten (vooral vrouwen) die heel lang uitsluitend Nederlands spreken en de angst voor de te grote vrijheden in Amerika en de te losse Amerikaanse cultuur. Natuurlijk gaat het om een andere periode en in het geval van de protestanten om kleine groepen die niet als een bedreiging voor de Amerikaanse samenleving en cultuur werden beschouwd. Desondanks zou het interessant zijn geweest als er enige relatie was gelegd tussen deze emigranten en de recente immigranten in Nederland. Alleen al gezien de verschillen in waardering van het behoud van de 'eigen cultuur' en vanwege de uiteindelijke integratie van zelfs de meest orthodoxe groepen.

Corrie van Eijl
Universiteit Leiden

┆ Peter Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen onder Duitse bezetting* (Amsterdam: Balans, 2006) 746 p. ISBN 905018771 4

De invloed van de Duitse bezetting op de door de nazi's veroverde gebieden is voornamelijk bestudeerd op nationaal politiek niveau, niet of veel minder op lokaal vlak. Toch was in steden en gemeenten de invloed van de bezetting bijzonder goed voelbaar, want de uitvoering van het beleid, met als meest wrange facet de Jodenvervolging, kreeg gestalte op lokaal niveau. Het is ook in de steden en de gemeenten dat de bevolking in direct contact kwam met de collaboratie: de NSB probeerde immers haar leden benoemd te krijgen tot burgemeester. Een tweede goede reden om aan het lokale niveau de nodige aandacht te besteden is de groei van de sociale interventie van de gemeenten, een fenomeen dat startte op het einde van de negentiende eeuw en voor 1940 verder werd uitgediept. Dit proces verliep in nauwe symbiose met de 'civiele maatschappij', die in Nederland de specifieke vorm van de verzuiling aannam. De relatie tussen lokale overheid en civiele maatschappij is één van de centrale verhaallijnen van dit dikke boek van NIOD-historicus en hoogleraar Peter Romijn. Het boek schetst de geschiedenis van het lokaal bestuur in Nederland tijdens de bezetting en de langgerekte bevrijding van het land, waarin ook de zuivering wordt meegenomen.

Peter Romijn maakt een diepgaande analyse van de werking van het lokaal bestuur, maar besteedt ook veel aandacht aan de centrale aansturing vanuit Den Haag, door het departement van Binnenlandse Zaken. Het beleid van secretaris-generaal K.J. Frederiks en zijn verhouding met de bezetter krijgt dan ook veel aandacht. Hiermee zijn de centrale assen van de opbouw van het betoog aangegeven. Het verhaal wordt verder opgehangen aan de politieke evolutie van de bezetting, waarin zowel de specifiek Nederlandse context, met daarin een centrale rol voor de positie van de NSB, als de militaire en politieke opties van het Derde Rijk doorslaggevend waren. De Nederlandse bestuurlijke elite trachtte tot een vergelijk te komen met de bezetter en de bevolking op paternalistische wijze te beschermen, waardoor de 'openbare orde' en de verstoring ervan grote politieke betekenis kregen, nog groter dan al voor de oorlog het geval was geweest. Tweede beleidsdoel van de Nederlandse bestuurlijke elite bestond